

УДК: 390:398

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-85-89

Талиева К. А.

Филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент

Талиева К. А.

Кандидат филологических наук, доцент, Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Talieva K. A.

Candidate of Philology, the associate professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaeva

**БААТЫРДЫК ЭПОСТОРДОГУ ЖАР ТАНДОО: КААДА-САЛТ
ЖӨРӨЛГӨЛӨРҮНДӨГҮ МИФОЛОГИЯЛЫК, АРХАЙКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕР
ЖАНА РЕАЛДУУЛУКТУН АЙКАШЫ
ВЫБОР НЕВЕСТЫ В ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ: СОЕДИНЕНИЕ
МИФОЛОГИЧЕСКИХ, АРХАИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ И РЕАЛЬНОСТИ
В ТРАДИЦИОННЫХ ОБРЯДАХ
CHOICE OF THE BRIDE MARRIAGE IN HEROIC EPOS: COMBINATION OF
MYTHOLOGICAL, ARCHAIC ELEMENTS AND REALITY IN TRADITIONAL RITES**

Аннотация: Макалада баатырдык эпостордогу жар тандоодо каада-салт жөрөлгөлөрүндөгү мифологиялык, архайкалык элементтер жана реалдуулуктун айкашы тууралуу сөз болот. Баатырдык эпостордун сюжетиндеги үндөштүктөр бир нече алкакта жайгашуусу менен эпикалык чыгармадагы баатырдын үйлөнүү мотивинин эң абалтан бери калыптанган бирден-бир уңгулуу мотивдерден экендигин көрсөтүлөт. Элдик миф, легендалардагы кудайлар (грек, индус), жарым кудайлар (грек, индус, монгол, иран), дивалар (түркмөн, азербайжан, иран) мифологиялык жана реалдуулуктун ортосундагы өткөөл эпикалык доордун каармандары, Сибирь, түрк, монгол, жалпы эле Орто Азия элдеринин эпикалык мурастарында негизги мотивдердин бири экендигин белгилөө ушул алкактагы эпостордун дээрлик көпчүлүгүндө атайын калыпка салынгандай бир системалуулук бар экендиги далилденет. Ошондой эле элдик чыгармалардагы үйлөнүү мотивиндеги тигил же бул кырдаал-шарттардан жаралган окуялар, белгилүү бир элементти сактап, бири-бирине өтүп келгени дагы эпикалык доорго таандык экендиги далилденет.

Аннотация: В статье рассматривается сочетание мифологических, архаических элементов и реальности в обрядах выбора супруги в героических эпосах. Тот факт, что сюжет героического эпоса расположен на нескольких временных уровнях, показывает, что мотив женитьбы богатыря в эпосе является одним из наиболее древних мотивов. Боги в народных мифах и легендах (в греческих, индуистских), полубоги (в греческих, индуистских, монгольских, иранских), дивы (в туркменских, азербайджанских, иранских) – герои эпической эпохи перехода между мифологией и реальностью. Мы доказываем, что данный мотив женитьбы является одним из основных в эпосах данного вида у народов Сибири, тюрков, монголов, этносов Центральной Азии настолько близок, в них есть такая системность, что создаётся впечатление, будто они разработаны по единой матрице. В статье мы доказываем также, что те или иные события, происходящие в силу различных ситуаций и

обстоятельств, сохраняя некий определенный элемент, переходят друг в друга. Это свидетельство того, что они относятся к эпической эпохе.

Annotation: The article discusses the combination of mythological, archaic elements and reality in the rituals of choosing a spouse in heroic epics. The fact that the plot of the heroic epic is located on several time levels shows that the motif of the hero's marriage in the epic is one of the most ancient motifs. Gods in folk myths and legends (in Greek, Hindu), demigods (in Greek, Hindu, Mongolian, Iranian), divas (in Turkmen, Azerbaijani, Iranian) are the heroes of the epic era of transition between mythology and reality. We prove that this motive of marriage is one of the main ones in the epics of this type among the peoples of Siberia, Turks, Mongols, ethnic groups of Central Asia is so close, they have such a system that it seems that they are developed according to a single matrix. In the article, we also prove that certain events occurring due to various situations and circumstances, while retaining a certain specific element, pass into each other. This is evidence that they belong to the epic era.

Негизги сөздөр: мифология, фантазмагория, мотив, архаика, образ, эпика, жомок, каада-салт, үй бүлө, мурас, чыгарма, реалдуулук.

Ключевые слова: мифология, фантазмагория, мотив, архаика, образ, эпос, сказка, традиция, испытание, семья, наследие, произведение, реальность.

Key words: mythology, phantasmagoria, motif, archaic, image, epic, fairy tale, tradition, test, family, heritage, work, reality.

Эпикалык традициядагы үйлөнүү мотивинин мифологиялык, фантазмагориялык, жомоктук элементтери менен бирге үй-бүлө күтүү темасында реалдуу турмушту да чагылдырып жүрүп олтурат. Бул боюнча башка улуттарда өзүнчө объектиге алып, изилденген эмгектер бар. Ал эми мифологиялык алкакта бизде атайын объектиге алына элек, ошондой болсо да эпикалык чыгарманын жалпы негиздүү маселелери боюнча изилдөөлөрдө үстүртөн болсо да камтылып кетет.

Жалпысынан караганда фольклористика илиминдеги эң бир мыкты теориялык базаны толуктап турар иштер алдыда болсо керек деп ойлойбуз. Ошол оюбузду кеңири ачуу аракетин каада-салт традициясынын алкагында карап көрсөк: бирде жомок, бирде поэма, бирде баатырдык эпос иретинде таанылып келген элдик мурастын үлгүсүндө, адамдын табиятты таанып, анын каардуу күчтөрүн жеңип, аалам сырларын ачууга, аны адамдын аң-сезимине багындырууга арналгандыгы абалкы диний түшүнүктөрдүн, арбактардын, колдоочулук функциясынан ачык көрүнөт.

Жер дүйнөдө адам тирлиги түгөй күтүүдөн уланган сыңары эле, жер алдында дүйнөдө да үй-бүлө күтүү ушул эле формуланын алкагында болгондугу албетте, кызыгууну жаратат. Төштүктүн окуясы кайсы бир деңгээлде эң байыркы эпостордун каармандарынын кыймыл-аракеттери менен жакындыгы бар. Алыш-бериш салт менен Элеман, Сарыбай берерге жанын аябай, биринен-бири өтүп алтын-зар беришет.

Куданы куда күтөт деп,

Бир көрмөккө жан бермек,

Сыйы ошондон калган деп,

Кыргызда кеп калган дейт. Кенжеке Төштүк келбей калганына теригип барбаймын, – дейт. Атасы ой-боюна койбой, баргын сөз алышып койдук дегенде Сарыбайдын Чалкуйругун сурайт.

Бербеймин деп айта албай,

Чайинги тонду кийгизди.

Чалкуйрук атты мингизди.

Алтын сака, өгөөнү,

Энеси берди жана алды.

Төө ичинде Чаар инген,

Атасы берди муну алды. [298.106]

Чаар инген, Чалкуйрук, алтын сака, өгөө жомоктордогу сыйкырдуу буюмдардай касиеттүү экен. Үйлөнүү мотивинде мындай атрибуттар болочок баатырдын кийинки жашоосунда эң керектүү функцияны аркалайт. Баатырдын образын өзгөчө алкакта алып көргөзөт. Алган жары Кенжеке перизаада болбосо да касиеттүү жан экен. Төштүк менен Кенжекенин үйлөнүү тою жөнүндөгү окуя салттык шаан-шөкөттөр жалпы сүрөттөлөт дагы, Айсалкындын тегерегиндеги окуя кичине бир сценка катары гана эскертилип кетет. Ал эми Төштүктүн Көкдөөнүн кызы Күлайымга үйлөнгөнү үйлөнүү мотивинин түгөй тандоо, кыздын жигитти тандоосу жөнүндө кенен баяндалат.

Жер алдында Көкдөөнүн үч кызы болуптур. Анын кенже кызынын аты Күлайым. Көкдөө кыздарынын бой жеткенин элес албай жүрүп, кыздарынын жашы өтүп бараткан болот. Күндөрдүн биринде Күлайым кызы бул оюн атасына билдирмекке айла ойлоп, ак жоолукка үч алма түйүп туруп сууга салып жиберет. Ошол учурда Көкдөө сууга жүзүн чайып жаткан болот. Ал аңгыча сууда агып келе жаткан нерсени кармап алып, түйүнүн чечсе ичинде үч алма бар болот. Алманын бири өтө бышып жумшап бараткан, экинчиси эзиле бышайын деп, үчүнчүсү жетилип суусу толуп мөлтүрөп бышкан экен.

[298.178]

Негизи кыз бала озунуп сөз айтып, үй-бүлө күтүү, бойго жеткенин, оюн билдирүү адеби түрк тилдүү элдерге мүнөздүү эмес. Ошол себептүү каймана мааниде билдирип, алманын үч түрүн салып атасына билдиргени:

Башкы алмасын кармасам,

Бары, жогу эзилди.

Орто алмасын кармасам,

Орто жери эзилди.

Кичи алманы кармасам,

Бышып калган табы бар, – деп [298.178]

Көк дөө үйүнө келип байбичесине бары жогун баяндап айтып берет, анда кемпири:

Эрдигиң бар, эсиң жок, как баш,

Эчтеме менен ишиң жок, как баш.

Деген бир сөзгө көнбөдүң, как баш,

Кыздарды эрге бербедиң, как баш, – деп булкулдайт [298.180]

Муну угуп, Көк дөө сөзгө муюп, айтса-айтпаса төгүңбү деп жаңылганын билип, элдин баарына жар салдырып, ат жеткен жерге кабар чалдырып, жигит аттууну алдырып, кыздарына күйөө тандамак болуптур. Тандоонун шарты ушундай жигиттерди бирден кыздарынын алдынан өткүлө, деп чубатууга салат. Ошондо: Улуу кызы Урпайым, Кандын уулу Канбача, Канбачаны урду эле, Ортончусу Булбулбек, Бекбачаны урду эле, Ортончусу, улуусу, Минтип күйөө таап турду эле.

Кичи кызы Күлайым,

Маралдай басып торолуп,
Башына чачы оролуп,
Бугудай басып торолуп,
Бутуна чачы оролуп,
Кайра-кайра чубатып,
Эч кимди жактырбайт.

Көк дөө бакырат, эч бир эркек аттуу калбасын деп. Акырында желдеттер айласы куруп, өз уюнду кайтарган бир төкөрөндөгөн таз калды дейт. Ошол тазды да алып келгиле деп буюрат.

Көкдөө кыздын Күлайым,
Колундагы алманы

Барган тазга салды эле. [298.180-182]

Көк дөө кайра-кайра чубатууга салдырат. Күлайым Төштүктөн айрылбайт, башкасына кайрылбайт. Көк дөөнүн ачуусун басып байбичеси:

Минтсең как баш оңбойсуң,

Таздын көөнү жок болсо,

Кыздын көөнү жок бекен.

Десе да болбойт Көкдөө,

Таз күйөөгө кас болду. Кыздары күйөөлүү болду, анан ал күйөөлөрдү Көк дөө сынайт.

Күйөөнү сыноо – салттык мүнөзгө ээ. Кыз тарап биринчи көрүшкөндө күйөөгө көрүндүк беришкен. Сын көздөн өткөргөн. Бул турмуш реалдуулугунда ушундай сакталып калды. Ал эми баатырдык эпостордо сынак оор жана бир нече этаптан турат. Көк дөөнүн сынактары:

1. Күйөөлөрдү кийик атып келгиле, – дейт.
2. Чаар бээнин кулундарын издөөгө жөнөткөнү
3. Жөө жарыш
4. Көкдөө жерге таруу чачтырып, Төштүккө тердиргени
5. Төштүктү барса келбестеги кырк кулактуу казанга жиберип сынаганы.

Акыры оор сынактардын баарынан өтүп, Төштүк жеңишке ээ болот да, жер үстүнө аман-эсен чыгып, үйүнө кайтып келет. Төштүктүн жер алдында өткөргөн күндөрү, өлүм менен кармашып, баатырдык эрдигин бир эле кармашуу менен эмес, андагы жан-жаныбарлар менен болгон байланышы эпостун абалкы катмарындагы жомоктук элементтер менен коштолгон.

Экинчи бир токтоло кетүүчү ой, жомоктордо, архаикалык эпостордо жолуга турган таздын образы. Эпикалык чыгармалардагы күйөө тандоо мотивинде типтүү көрүнүш таз кейпинде, же самтырап жүргөн «дербиш», «дубана» кейпиндеги образ. Алпамыш да дубана кейпине келип шаарына кирет. Төштүктүн бул мени тандап албасын деп таз кейпине келип алганы конфигурациясы десек болот. Алтай элинин «Козын-Эркеш» эпосунда Караты хандын Байым-Суур аттуу кызы болуптур. Караты хан убадасы боюнча кызын Алтын-Сабыр аттуу жети бир туугандын кенжесине бермек экен. Бирок хан сөзүнөн тайып, башкага кызын берүү аракетин жасайт. Ал убакта кыз өзүнүн антташканын билип калат. Кызын жигиттерди чубатууга салып тандагын дейт. Анда кызы керемет касиети бар экен, элдин эң соңунда самтыраган тазды баамдап таанып, ошону куйрук менен уруп калат. Таз тосуп алат. Буга Караты хан абдан ачууланат.

Аналогиялык окшоштук, Төштүк менен Алтын-Сабырдын таз кейпинде болушу, Күлайым алма менен уруп калса, Байым-Суур куйрук менен уруп калат. Үйлөнүү мотивинде мындай

сценка ар түрдүү кырдаал шарттан келип чыкса да, түпкү формуласы боюнча маңызы бир экендиги түрк тилдүү элдердеги типтүүлүктү жараткан. Дагы бир окшоштук, кыздын аталарынын күйөө болчу жигитти тандаганы. Бул жерде эки ачакей максат бар. Кызы көңүлү менен жубай тандап максатына жетүүнү көздөсө, атасы күйөө болчу жигитти жоготууну максат кылып оор сынактарды коёт: «...Кто черное море перескочет, пятьдесят косяков коней перепрыгнет, пятьдесят занавесей ногой не заденет, пусть мою дочь возьмет». [229.111] Жигит Караты хандын түмөн кыйынчылыктарын башынан өткөрүп аткаруу менен, Байым-Суурга үйлөнөт.

Көк дөө менен Караты хандын сынак талаптары үй-бүлө күтүү, үйлөнүү мотивиндеги традициялуулукка ээ болуу менен, ал чыгарманын уңгу-өзөгүн түзгөн мотивдин функциясын көргөзөт. Окуялар хандардын койгон сынак шарттарынын аркасында түрдүү жомоктук апыртмалуу окуялардын бир-бирине өзөктүү түрдө уланышын жаратат. Укмуштуу окуялар баатырдын «өлбөстүк» касиетинин архаикалык элементин сактаган. Мисалы, алп кара куштун Төштүктү жутуп алып, кайра кусушу. Мындай керемет окуялардын соңунда баатырдын образы конфигурацияланып, реалдуу образга айланып, жердик жөнөкөй жай жашоого жетет. Ошентип, баатырдык эпостордун сюжетиндеги мындай үндөштүктөр бир нече алкакта жайгашуусу менен эпикалык чыгармадагы баатырдын үйлөнүү мотивинин эң абалтан бери калыптанган бирден-бир уңгулуу мотивдерден экендигин көргөзөт. Кеңейтип айтсак, элдик миф, легендалардагы кудайлар (грек, индус), жарым кудайлар (грек, индус, монгол, иран), дивалар (түркмөн, азербайжан, иран) мифологиялык жана реалдуулуктун ортосундагы өткөөл эпикалык доордун каармандары, Сибирь, түрк, монгол, жалпы эле Орто Азия элдеринин эпикалык мурастарында негизги мотивдердин бири экендигин белгилөөгө болот. Ушул алкактагы эпостордун дээрлик көпчүлүгүндө атайын калыпка салынгандай бир системалуулук бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Сагалаев, А. М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. – Новосибирск: Наука, 1984. – 2. 111с.
2. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 178 б.
3. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 178 б.
4. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, С 180-182 бб.

References:

1. Sagalaev, A.M. Mythology and faith of the Altaians. Central Asian neighbors. - Novosibirsk: Nauka, 1984. – 2. 111s.
2. Bold Chest. S. According to Karalaev 's version [Text] / compiled by S. Baykozhoev. - F: School. 1968, 178 p.
3. Bold Breasts. S. According to Karalaev 's version [Text] / compiled by S. Baykozhoev. - F: School. 1968, 178 p.
4. Bold Breasts. S. According to Karalaev 's version [Text] / compiled by S. Baykozhoev. - F: School.1968, From 180-182 p.